

Csiki Tamás – Etl Alex

Pillanatkép a 2017-es német parlamenti választásról¹

A 2017. szeptember 24-i német parlamenti választás tétje az volt, hogy Angela Merkel negyedik terminusát is megkezdheti-e kancellárként Németország élén, amihez úrrá kellett lennie pártja, a Kereszténydemokrata Unió (CDU) belpolitikai helyzetének viszonylagos meggyengülésén. Ezt a gyengülést a sorozatos európai válságkezelés – a 2008-as gazdasági válság, a 2014 óta tartó orosz–ukrán konfliktus, a 2015-ös migrációs és menekültválság, az Európai Unió fennálló belső reformkényszere – belpolitikai hatásai mellett a koalíciós partner Szociáldemokrata Párt (SPD) várható ellenzéki kihívóként történő fellépése és a radikális-szélsőséges jobboldali Alternative für Deutschland (AfD) megjelenése idézte elő. A tanulmány egyrészt a parlamenti választáson részt vevő legfontosabb pártok programjainak főbb elemeit összegzi, másrészt a választások eredményét megismerve a szerzők 2017. októberi, Berlinben folytatott szakmai konzultációinak legfontosabb eredményeit foglalja össze.² E konzultációkon vezető német kül- és biztonságpolitikai szakértőkkel tárgyaltak a koalícióalakítási lehetőségekről, és ezek nyomán formáltak következtetéseket a német kül- és biztonságpolitika várható irányaira, különös tekintettel az EU belső reformjára, a német védelempolitika jövőjére, Berlin és a Visegrádi Négyek (V4) kapcsolatára, valamint a német–orosz és a német–török kapcsolatok alakulására.

Kulcsszavak: Németország, választás, Angela Merkel, Európai Unió, külpolitika

Csiki Tamás – Etl Alex: A Snapshot of the 2017 German Parliamentary Elections

The 4th term of Angela Merkel as Chancellor of Germany was at stake on the September 24, 2017 parliamentary elections. To achieve this, she had to overcome the relative weakening position of her Christian Democratic Union (CDU) in internal politics caused by consequences of the repeated European crisis management in recent years – the economic crisis of 2008, the Russia–Ukraine conflict active since 2014, the 2015 migration and refugee crisis and the current drive for the internal reform of the European Union –, as well as the repositioning of her current coalition partner, the Social Democratic Party (SPD) as a challenger at the elections, and the appearance of the radical – extreme right Alternative für Deutschland (AfD) in politics. On the one hand, this study introduces the programs of the most important political parties participating in the German federal election, while on the other hand it offers a summary of the most important conclusions of the authors' October 2017 expert consultations in Berlin. During these consultations leading German foreign and security policy experts expressed their views after the results of the election became known,

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

² A konzultációkon a European Council for Foreign Relations – Berlin (ECFR), a Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik (DGAP), a Stiftung für Wissenschaft und Politik (SWP), a Stiftung Münchner Sicherheitskonferenz és a European University Viadrina szakértői vettek részt. A szerzők ezúton fejezik ki köszönetüket Zavoianu Dóranak, Etl-Nádudvari Annának és a konzultációkon részt vevő kollégáknak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

highlighting policy expectations regarding the future course of German foreign and security policy, defense policy, the internal reform process of the European Union, the relations of Berlin and the Visegrad countries, as well as German–Turkish and German–Russian relations.

Keywords: Germany, election, Angela Merkel, European Union, foreign policy

Választási programok

A választási időszak fő kérdései kapcsán a *Bayerische Rundfunk* 810 különböző szöveg alapján elkészült diskurzuselemzése arra mutat rá, hogy melyek voltak az egyes pártok számára a legfontosabb témakörök (lásd 1. táblázat). Mindebből kimutatható, hogy a választási kampányt alapvetően a belpolitikai, ezen belül pedig a társadalmi és jóléti kérdések dominálták. A fő választási témák között ugyanakkor több esetben is megjelent a környezetvédelem ügye, amely nem meglepő módon a Zöldek számára az első számú, míg a Die Linke esetében harmadik számú prioritás volt az elemzés szerint. A választás belpolitikai színezetét jól érzékelteti az is, hogy a külpolitikai kérdések mindössze a CDU–CSU esetében szerepeltek az elsődleges fontosság ügyek között.

1. táblázat: A német pártok fő prioritásai a választási időszakban

	1. helyen	2. helyen	3. helyen
CDU/CSU	Infrastruktúra és technológia	A jóléti állam megerősítése	Nemzetközi kapcsolatok
SPD	Társadalmi igazságosság	A jóléti állam megerősítése	Infrastruktúra és technológia
Die Linke	Társadalmi igazságosság	A jóléti állam megerősítése	Környezetvédelem
Szövetség '90 / Zöldek	Környezetvédelem	Társadalmi igazságosság	Szabadságjogok / polgári jogok
FDP	Szabadságjogok / polgári jogok	Közoktatás	Társadalmi igazságosság
AfD	A jóléti állam megerősítése	Társadalmi igazságosság	Szabadságjogok / polgári jogok

Forrás: Steffen KÜHNE – Oliver SCHNUCK – Robert SCHÖFFEL: Der Computer sagt: Jamaika, [online]. *Forrás:* Web.br.de [2017. 11. 15.]

Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy az egyes pártok azonos álláspontot képviseltek volna az adott választási témák kapcsán – függetlenül attól, hogy azok milyen prioritást élveztek a kampány során.

Így például a jóléti és társadalmi kérdéseket tekintve a CDU–CSU csak kis beavatkozásokkal számol a következő időszakban. Ennek alapján 2025-ig felére csökkentenék a jelenlegi 5,5%-os munkanélküliségi szintet, valamint csak a minimum 60 ezer euró éves

jövedelemmel rendelkezőkre vetnék ki a legmagasabb adórátát.³ Hozzájuk hasonlóan az FDP is emelné a legmagasabb adó küszöbét, valamint rugalmasabbá tenné a nyugdíjba vonulás lehetőségét is (60 éves kor felett, az egyén döntésétől függően), és a párt eltörölné a lakások bérleti díjának korlátozási lehetőségét.⁴ Ez utóbbi kérdés tekintetében jelentősen eltér a Zöldek véleménye, akik épp a bérleti díjak jelentős korlátozása mellett érveltek választási programjukban.⁵ Abban ugyanakkor a Zöldek is egyetértenek, hogy növelnék a legmagasabb adórata küszöbét százezer eurós éves jövedelemig, és különadót vetnének ki a legnagyobb jövedelemmel rendelkezőkre.⁶ Az emeléssel az SPD is egyetért, ugyanakkor ők a küszöböt a CDU–CSU-hoz hasonlóan 60 ezer euróban szabnák meg. A párt bővítené egyúttal a munkanélküli segélyre való jogosultság időtartamát, valamint elsősorban szociális lakásépítésekkel és a bérbeadókról szolgáltatott információkkal javítaná a lakáshelyzetet.⁷ A Die Linke jelentősen változtatna az adórendszeren. 70 ezer euró éves jövedelemtől 53%-os, 260 ezer eurótól 60%-os, 1 millió eurótól pedig 75%-os adót vetne ki.⁸ A párt ezzel együtt átfogó jóléti kedvezményeket is bevezetne: többek között 1050 eurós minimumhatárt szabnának a nyugdíjaknak, bővítenék a munkanélküli segélyre jogosultság időtartamát, valamint csak az inflációval azonos mértékben engedélyeznék a lakások bérleti díjának emelését, ha a lakhatás minősége nem növekszik.⁹ Az AfD 19-ről 12%-ra csökkentené az általános forgalmi adó mértékét, és a párt alapvetően ellenez bármiféle vagyonadót.¹⁰ A munkanélküli segély idejét a munkában eltöltött időtartamhoz kötnék, és eltörölnék a lakások bérleti díjának korlátozását.¹¹

A klímapolitika kapcsán a legkeményebb álláspontot egyértelműen a Zöldek képviselik, akik 2030-tól kezdve nem engedélyeznék új benzin- és dízelüzemű autók forgalomba helyezését, és szintén 2030-ra az ország teljes villamosenergia-igényét megújuló energiaforrásokból fedeznék, valamint azonnali hatállyal bezáratnák a 20 legszennyezőbb német szén-erőművet.¹² A Zöldek legjelentősebb problémája e tekintetben az FDP lehet, mivel a párt egyértelműen a piaci érdekeket helyezné a környezetvédelem elé, és csak azokat a reformokat tartja kivitelezhetőnek, amelyek a piaci viszonyokhoz képest racionálisak.¹³ Valahol a két párt álláspontja között helyezkedik el a CDU–CSU, amelyek viszonylag kevés konkrétumot fogalmaztak meg a környezetvédelemmel kapcsolatban, ugyanakkor hosszú távon támogatják a barnakőszén kivezetését a szektor fokozatos, strukturális átalakítása mellett.¹⁴

³ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021, [online], 2017. 10. és 33. o. Forrás: Cdu.de [2017. 11. 10.].

⁴ Denken wir Neu. Das Programm der Freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: „Schauen wir nicht länger zu“, [online], 2017. 57. és 147. o. Forrás: Fdp.de [2017. 11. 05.].

⁵ Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017, [online], 2017. 186. o. Forrás: Gruene.de [2017. 11. 05.]. Uo., 194.

⁶ Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland, [online], 2017. 55. o. Forrás: Spd.de [2017. 11. 07.].

⁸ Die Zukunft, für die wir kämpfen! Die Linke, [online], 2017. 39. o. Forrás: Die-linke.de [2017. 11. 05.].

⁹ Uo., 21.

¹⁰ Annett MEIRITZ: Alle gleich? Eben nicht!, [online], 2017. 09. 13. Forrás: Spiegel.de [2017. 11. 10.].

¹¹ Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017, [online], 2017. 70. o. Forrás: Afd.de [2017. 11. 10.].

¹² Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017: *i. m.*, 233.

¹³ MEIRITZ: *i. m.*

¹⁴ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021: *i. m.*, 30.

Az SPD elsősorban a városok levegőminőségének javítására fektetné a hangsúlyt a tömegközlekedés környezetkímélőbbé alakításán keresztül, valamint, ha lehetséges, akkor 2050-re az energiaszektor mentessé tennék az üvegházhatású gázoktól is.¹⁵ A Zöldekhez hasonlóan a Die Linke is megújuló energiaforrásokból fedezné a teljes villamosenergia-igényt legkésőbb 2040-re, valamint 2035-re kikapcsolnák a hálózatból a szénerőműveket.¹⁶ A legradikálisabb véleményt a klímapolitika esetében a globális felmelegedést tagadó AfD fogalmazta meg, a párt ugyanis kilépne a Párizsi Klímaegyezményből, és véget vetne a szénerőművek kivezetési folyamatának és a szélerőművek építésének is.¹⁷

A fentiekén túlmenően az egyes pártok között jelentős eltérések mutathatók ki a családpolitikával kapcsolatban is. A CDU–CSU nem határoz meg konkrét családdefiníciót, és növelné a gyermekek után járó családi támogatás összegét, valamint lakhatási támogatást is biztosítana a gyermekes családoknak.¹⁸ Az FDP a jövedelemtől tenné függővé a családtámogatás mértékét, alternatív családtámogatási formákat is bevezetne (például oktatási utalványok), rugalmasan értelmezné a család fogalmát, valamint házasságtól függetlenül biztosítaná a támogatást a termékenységet elősegítő kezelésekhöz, és bizonyos körülmények között engedélyezné a petesejt-adományozást.¹⁹ Ezzel együtt az FDP jelentősen növelné az oktatásra fordított kiadásokat, és átfogó reformokat vezetnének be a szektoron belül (például digitalizáció). Hozzájuk hasonlóan a Zöldek jelentősen növelnék az oktatásra fordított kiadások mértékét, és ők is rugalmasak a család definíciója kapcsán, valamint extra támogatást biztosítanak az alacsony jövedelmű szülőknek.²⁰ A jövedelemtől tenné függővé a családtámogatás növelését az SPD is, amely programjában szintén a családmódellek diverzitását és az óvodától a mesterképzésig tartó ingyenes oktatást hangsúlyozza. A Die Linke szintén szélesen értelmezi a család fogalmát, házasságtól függetlenül biztosítaná a támogatást a termékenységet elősegítő kezelésekhöz, és növelné a gyermekek után járó családtámogatás mértékét.²¹ Az AfD csak a tradicionális családmódellet támogatná, és az egyedülálló szülőknek sem biztosítana feltétel nélküli támogatást, valamint különböző kedvezményeken (például utazási költségek csökkentése) keresztül ösztönöznék a gyermekvállalást.²² Ezen túlmenően az AfD anyagi támogatást nyújtana az otthon maradó szülőknek, és eltörölné a Bologna-rendszerű oktatást az egyetemeken.²³

¹⁵ Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland: *i. m.*, 61.

¹⁶ Die Zukunft, für die wir kämpfen! Die Linke: *i. m.*, 81.; 83.

¹⁷ Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017: *i. m.*, 65.

¹⁸ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021: *i. m.*, 24.

¹⁹ Denken Wir Neu. Das Programm der Freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: „Schauen wir nicht länger zu”: *i. m.*, 94.

²⁰ MEIRITZ: *i. m.*

²¹ Die Zukunft, für die wir kämpfen! Die Linke: *i. m.*, 69–70.

²² MEIRITZ: *i. m.*

²³ Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017: *i. m.*, 39.; 44.

A választás eredménye

A 2017. szeptember 24-i német parlamenti választás hivatalos végeredménye szerint a CDU 26,8%-ot, a CSU 6,2%-ot (a kereszténydemokrata–keresztényszociális pártkoalíció így együttesen 33%-ot), a szociáldemokrata SPD 20,5%-ot, a parlamentbe újonnan bekerülő szélsőjobboldali AfD 12,6%-ot, a 2013 után visszatérő szabaddemokrata FDP 10,7%-ot, a baloldali Die Linke 9,2%-ot, a Zöldek pedig 8,9%-ot szereztek.²⁴ A választásokat követően a kormányalakítás koalíciós tárgyalásai a CDU–CSU, az FDP és a Zöldek között kezdődtek meg, amit a német társadalom többsége (57%) támogatna – szemben a CDU–CSU–SPD-nagykoalíció megismétlésével (26%). A fekete-sárga-zöld „Jamaica”-koalíciót a Zöldek 84%-a, az FDP tagjainak 80%-a és a CDU–CSU-párttagok 58%-a is támogatná. A választások eredménye – a „hagyományos” bal- és jobboldali kormányzópartok pozícióvesztése, a politikai támogatás megosztottsága több szereplő között, valamint a szélsőjobboldal előretörése – nem lepte meg a német politikai elitet. A „Jamaica”-pártok egymásnak sok tekintetben ellentmondó álláspontja számos szakpolitikai kérdésben korábban kizárta a koalíciós együttműködést a szabaddemokraták és a Zöldek között, azonban a pragmatikus Angela Merkel jóvoltából megtalálhatók a szükséges kompromisszumok, és a politikai megújulást váró német választópolgároknak a korábban nem látott politikai felállás is új irányt mutathat.²⁵ A koalíciós tárgyalások azonban keménynek ígérkeznek, ezért a szakértők 2017 vége előtt csak kis eséllyel várják az új kormány felállítását, sőt van, aki késő tavaszig elhúzódó tárgyalásokra, vagy a kudarcra is lát esélyt. Ugyanakkor egyetértés mutatkozik abban, hogy még a koalíciós tárgyalások kudarc esetén sem várható az SPD álláspontjának megváltoztatása (miszerint nem lépne újra koalícióra a CDU–CSU-val), valamint a CDU–CSU kisebbségi kormányzása sem tűnik reális alternatívának. A legrosszabb forgatókönyv szerinti kormányképtelenség esetén egy esetleges új választás vélhetően az AfD előretörését hozná, ami további motivációt jelent a „Jamaica”-pártok kiegyezésére. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy sem a kisebbségi kormányzás, sem a megismételt választás nem tartozik bele a modern Németország politikai gyakorlatába.

A koalíciós tárgyalások során a pártok várhatóan előbb a könnyebb megegyezést ígérő kérdésekkel kezdenek: az oktatásüggyel, a német digitális infrastruktúra fejlesztésével, a családok támogatásával és a lakhatással. Ehhez a körhöz sorolható bizonyos mértékig a dinamizálódó német külpolitika és az Európai Unió centrális jelentőségének megőrzése – amelyek mikéntjéről azonban már megoszlanak a vélemények. Jelentős a véleménykülönbség a menekültek ügyében: a CDU és az FDP az országba érkező menekültek és migránsok számának korlátozását kívánják, míg a Zöldek potenciálisan a bevándorlók családjai számára is megnyitnák az áttelepülés lehetőségét. A belbiztonság terén minden párt támogat-

²⁴ Bundestagswahl 2017 – Ergebnisse, [online], 2017. 10. 28. Forrás: Bundeswahlleiter.de [2017. 11. 01.].

²⁵ Azzal kapcsolatban, hogy Merkel hogyan pozicionálta pártját a politikai palettán – és a választási kampány során is – a többi párthoz képest, kritikai észrevételként jelenik meg, hogy szavazatszerzési céllal olyan témákat és problémákat is felvett a CDU politikai programjába, amelyek egyébként a párt hagyományaihoz, esetenként alapvető értékrendjéhez nem álltak közel, ezzel egyrészt „túlterjeszkedett”, másrészt pedig saját szavazóbázisa konzervatív magjának egy részét elidegenítette. Személyes pozícióját illetően a (válság)menedzselés eredményeként a „kifáradás” lehetősége és a lehetséges politikai utód hiánya jelentik azt a két kockázatot, amit a pártnak szem előtt kell tartania a következő kormányzati ciklusban.

ja a rendőrség létszámemelését (15 ezer fővel). A konzervatívok – elsősorban a CSU – ki akarják terjeszteni az állam megfigyelési joghatóságát, az FDP és a Zöldek azonban ellenzik ezt. A költségvetést illetően a konzervatívok és az FDP jelentős adócsökkentést kívánnak elérni – akár 30 milliárd euró értékben²⁶ –, ezen belül a Zöldek a társadalmi egyenlőséget erősítenék, az FDP a kelet-német területeknek folyósított fejlesztési többletforrásokat számolná fel. Az EU reformjával kapcsolatban mindhárom politikai szereplő EU-párti, és az FDP követelné meg a legnagyobb fiskális szigort a többi tagállamtól. A Brexittel kapcsolatos álláspontjukban nincsenek lényeges különbségek.²⁷

A leendő kormányban a kulcspozíciókat illetően a jelenlegi kilátások alapján a CDU a belügyet, a Védelmi Minisztériumot és a Gazdasági Minisztériumot; az FDP a Pénzügyminisztériumot, esetleg az igazságügyet és az oktatási-kutatási portfóliót venné, benne a digitalizáció területével; míg a Zöldek a külügyet, a környezeti és esetleg a fejlesztési területeket vezetnék.

Az Európai Unió belső reformja

Az Európai Unió belső reformjával kapcsolatos elképzelések 2018 első felében (vagy legkésőbb 2018 nyarán) kerülhetnek nyilvánosságra. Bár ez a politikai kommunikáció szempontjából kiemelt jelentőségű esemény lehet, ám a legtöbb szakértő szkeptikus a francia²⁸ és a német elképzelések²⁹ összeegyeztethetősége kapcsán. Német részről általános elzárkózás tapasztalható a „kétbességes Európa” gondolatától, mert ez hatékony politikai eszköz lehetne a többi tagállam EU-szkeptikus és populista pártjai kezében ahhoz, hogy a „mag-

²⁶ Több teret enged a tárgyalások során a CDU-CSU számára a központi költségvetés 2017-re előre jelzett 14 milliárd eurós többlete. Forrás: German federal budget surplus could reach 14 billion euros, [online], 2017. 10. 28. Forrás: Reuters.com [2017. 11. 01.].

²⁷ A CDU álláspontja szerint Nagy-Britannia a Brexit után akkor élvezheti tovább a jelenlegi EU-tagságból fakadó előnyöket, ha kölcsönösen megőrzi a négy szabadságot: az áruk, az emberek, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlását. E tekintetben a CDU keményvonalas pozíciót vett fel: a közös piacnak zavartalanul kell tovább működnie, és az uniós állampolgárok jogai nem sérülhetnek Nagy-Britanniában. A jelenlegi kormánypárt nyitott az erős partnerkapcsolatra a britekkel, de csak *azután*, hogy a Brexit utáni viszonyokat tisztázták. A Zöldek a leginkább EU-párti politikai erő, így nagyon kritikusak a britek kilépéséről szóló döntésével kapcsolatban, és igen kemény állásponton vannak a brit-EU együttműködés jövőjét illetően, amibe beletartozik az is, hogy demonstrálják, a kilépés nem éri meg senkinek; valamint nyitottak arra, hogy Nagy-Britannia esetleges szétesése esetén az észak-írek és a skótok is visszatérhessenek független államként az EU-ba. A gazdaságélénkítés mellett elkötelezett FDP nem kívánja „megbüntetni” a briteket a kilépés miatt, és rendezett gazdasági kapcsolatokat alakítana ki, különösen a német gazdasági szereplők érdekeit szem előtt tartva, akik a legtöbbet veszíthetik a Brexittel.

²⁸ „Európa szuverenitásának” építése kapcsán Macron elnök hat kulcsterületet azonosított: biztonság, európai határok és értékek (migráció), kül- és fejlesztéspolitika, ökológiai átalakulás, digitális technológia, ipari és gazdasági hatalom. Az elnök ezzel együtt az egyik legfontosabb feladatnak az európai közös stratégiai kultúra megteremtését tekinti, amelynek elősegítésére az úgynevezett Európai Beavatkozási Kezdeményezés program lenne hivatott. E program részeként létrejönne egy közös intervenciók erő közös védelmi költségvetéssel, valamint közös doktrínafejlesztéssel, valamint egy európai polgári válságkezelő erő (katasztrófavédelmi, kutatási-mentési feladatok ellátására és az erőforrások hatékony elosztására), illetve az Európai Menekültügyi Hivatal és az Európai Határrendőrség. Ezzel együtt bevezetnék az európai pénzügyi tranzakciós adót, az európai szénhatáradót, újrastrukturálnák a közös agrárpolitikát, harmonizálnák a vállalati adóalapot a tagállamok között (és ezt feltételként a Kohéziós Alapokhoz való hozzáféréshez kötnék), valamint közös európai szociális minimum szttenderdeket és konvergenciaszabályokat vezetnének be. Végül pedig létrehoznák az európai „DARPA” innovációs ügynökséget. Forrás: Initiative pour l’Europe – Discours d’Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie, démocratique, [online], 2017. 09. 28. Forrás: Elysee.fr [2017. 11. 20.].

²⁹ A „hivatalos” német javaslatra a kormánykoalíció megalakulásáig vélhetően várni kell, de a pártok és általában a német szakapparátus álláspontját a főbb kérdésekben fel lehet térképezni.

államok és a másodosztályú tagállamok” közötti elkülönülést hangoztassák. Ezzel ellentétben a gyakorlatban már ma is létező „többsebességű Európa” koncepció továbbra is fennmarad. A most megismert német álláspontok szerint az eurózóna esetleges bővítése sem tűnik komoly eshetőségnek. Egyfelől azért, mert a zónán kívüli tagállamok többsége nyíltan elutasítja a csatlakozás lehetőségét, másfelől mert a bővítés jelentős gazdasági/politikai kockázatot hordoz magában német szempontból is. Más kérdés azonban az eurózóna mélyítése, aminek kapcsán az esetleges „Jamaica”-koalícióban részt vevő német pártok álláspontja is jelentősen eltér. Alapvetően egyetértés mutatkozik abban, hogy elmozdulásra van szükség a jelenlegi helyzetről, ám ennek mikéntje kapcsán megoszlanak a vélemények. Míg a CDU–CSU elkötelezett az eurózóna stabilizációja mellett, elképzelhetőnek tartják egy saját pénzügyi alap kialakítását, ugyanakkor kizárják az egyes tagállamok adósságának elosztási lehetőségét, valamint a CSU elzárkózik az eurókötvények bevezetésétől is, azaz a kölcsönös kezességvállalástól. Ezzel szemben, bár a Zöldek szintén támogatnák az Európai Monetáris Alap kialakítását, több ízben is kritizálták a korábbi CDU–CSU–SPD-koalíciót az eurókötvények, illetve a Görögországnak nyújtott adósságcsökkentés elutasítása miatt. Ez utóbbi téma kapcsán az FDP is támogatja az adósságcsökkentést, valamint lehetővé tenné, hogy az egyes tagállamok szabályozott keretek között kikerüljenek az eurózónából a gazdaságuk helyreállításának idejére.³⁰

A német védelempolitika várható fejlődési irányai³¹

Európán belül a vezető szerep sokak által várt felvállalása német részről a német stratégiai kultúrában látható lassú, de fokozatos „normalizálódáson” alapszik,³² aminek a „müncheni konszenzus”³³ jelenti a politikai alapját. Az ambiciózus célkitűzésnek mára vannak kézzel fogható tartalmi elemei is a megvalósítás terén, amit egyrészt az ukrajnai orosz agresszió, másrészt a Közel-Kelet destabilizálódása és az Iszlám Állam által jelentett terrorfenyegetés idézett elő. A német szándékok komolyságát jelezte például Hans-Dieter Lucas, a német Külügyminisztérium korábbi politikai igazgatójának kinevezése az ország állandó NATO-nagykövetévé: a kiváló tárgyalási készséggel és válságkezelési tapasztalattal rendelkező szakember az egyik legnagyobb fajsúlyú szakdiplomata a német diplomáciai karban. Ilyen

³⁰ Források: Was die Parteien für die Eurozone planen, [online], 2017. 08. 29. Forrás: Tagesschau.de [2017. 11. 10.] és Janosch DELCKER: Where German parties stand on Europe, [online], 2017. 08. 28. Forrás: Politico.eu [2017. 11. 10.].

³¹ A német védelempolitika mozgatórugóiról és fejlődéséről 2015-ig lásd: CSIKI Tamás: A német védelempolitika régi-új alapjai és felépítménye, *Nemzet és Biztonság*, 5. évf., 2012/3, 49–70. o.; CSIKI Tamás: Miért marad továbbra is visszafogott a német védelempolitika?, *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 97–110. o. HETTYEY András: Különutas kezdeményezések fordulat a német védelempolitikában?, *Nemzet és Biztonság*, 8. évf., 2015/1, 46–64. o.

³² Ezzel kapcsolatban a szakértők a 2014 óta látható változásokat a korábbi folyamathoz képest kifejezetten gyorsnak és dinamikusnak értékelik. E stratégiai változásnak jelenleg a „kollektív védelem” megerősítése áll a középpontjában – nem a területvédelem, nem a válságkezelés, és nem csupán a NATO keretében, hanem az európai képességek tekintetében is. Ebből a szemszögből érdemes értékelni mind a keretnemzeti képességfejlesztésre, mind az európai strukturált védelmi együttműködésre vonatkozó német törekvéseket.

³³ A 2014-es Müncheni Biztonságpolitikai Konferencián Joachim Gauck államelnök, Frank-Walter Steinmeier külügyminiszter és Ursula von der Leyen védelmi miniszter egyaránt Németország nagyobb nemzetközi felelősségvállalása mellett szólalt fel. Ezt a „hivatalos” álláspontot, amely az azt megelőző közel egy éves belpolitikai vita és szakértői egyeztetés nyomán alakult ki, és a német kormányzat, ezen belül is a külügy- és védelmi minisztériumok közös álláspontját tükrözi, müncheni konszenzusnak nevezzük.

lépés volt az elmúlt években az európai védelempolitikai alkufolyamatban a nagyobb afrikai stabilizációs szerep felvállalása (ami egyesek szerint inkább gesztus Franciaország felé, mint mélyen gyökerező német meggyőződés) és az azt alátámasztó kiképzési és mentorálási stratégia (*Erteuchtigungsinitiative*); valamint a NATO előretolt, megerősített jelenléte keretében a litvániai szerepvállalás, amely esetében szimbolikus választás volt az úgynevezett „suwalki hasadék” átjárhatóságának biztosítása. A kurd pesmergák kiképzőmissziója és fegyveres támogatása ugyancsak tabukat döntögetett, mert korábban nem fordult elő, hogy megfelelő ENSZ-felhatalmazás nélkül avatkozzanak be folyamatban lévő fegyveres konfliktusba.

Nemcsak szimbolikus jelentőséggel bír, hanem a gyakorlati politikai példamutatás mérceje is a védelmi költségvetés növelésének kérdése a NATO-tagok walesi kötelezettségvállalása nyomán. E növelésre Németországban a gazdasági lehetőség megvan, azonban egyrészt a források racionális felhasználásának módja – különösen a védelmi beszerzési folyamat – továbbra is több sebből vérzik (túl szabályozott, túlzottan lassú, nem tudja kezelni a változásokat); másrészt politikai téren a (leendő) kormánypártok megegyezésének függvénye. E tekintetben a CDU–CSU-pártszövetség megfelelőnek tartja a walesi vállalás felé történő elmozdulást,³⁴ de nem köti magát a 2%-os cél bármilyen áron történő teljesítéséhez, hanem az európai védelempolitikai folyamatokkal összehangolva és a Bundeswehr abszorpciós képességének megfelelően növelné a forrásokat. Emellett a CSU a belbiztonságra helyezne nagyobb hangsúlyt – ami bár nem a Bundeswehr közvetlen feladatköre, de egyrészt forrásokat vonhat el tőle, másrészt közvetett feladatokat kaphat a 2015 óta elfogadott új szabályozás értelmében (kizárólag akkor, ha a civil hatóságok nem képesek ellátni teljes körűen feladatukat, például egy nagyarányú terrortámadás esetén). Az FDP tekinthető a leginkább elkötelezettnek a védelem kérdését illetően, támogatva a 2%-os költségvetési cél elérését és a minél erőteljesebb európai integrációt a védelem terén is – így az egyetlen német politikai párt, amely már a választások előtt az Európai Védelmi Unió perspektivikus létrehozása mellett foglalt állást. A koalíciós tárgyalások eredményétől és a következő évek biztonsági környezetének változásaitól függően jelenleg az 1,6-1,7 GDP-százalék körüli védelmi kiadásokat és az ezt kiegészítő 0,7-1%-os fejlesztési hozzájárulást tartanak a szakértők reálisnak 2024-re.³⁵

Intézményi szempontból a 2013–2017 között kormányzó koalíció sikerrel teremtett egységes szemléletet a Védelmi Minisztérium és a Külügyminisztérium között, ahol hagyományosan eltérően vélekedtek a védelem és a nemzetközi szerepvállalás kérdéséről. Ennek megnyilvánulása a gyakorlatban a védelmi törekvések nemzetközi beágyazottságának támogatása és az ehhez szükséges politikai támogatottság kialakítása a különböző szereplők között, amit az *autonóm válságkezelési képesség* hívószó köré építettek fel. Az SPD-t az euró-

³⁴ A német védelmi költségvetés 2017-ben elérte a 36,6 milliárd euró értéket a nemzeti össztermék 1,2%-a körüli aránnyal. Forrás: Nina WERKHÄUSER: German coalition hopefuls discuss defence, [online], 2017. 11. 02. Forrás: Dw.com [2017. 11. 10.].

³⁵ A védelmi kiadásokról szóló szakértői vita keretében fogalmazódott meg Wolfgang Ischinger és Tobias Bunde – a Müncheni Biztonságpolitikai Konferencia szervezői – oldaláról a német „hálózatos biztonság” (*vernetzte Sicherheit*) koncepciót tükröző, átfogó megközelítést alkalmazó, kombinált 3%-os cél, amibe a védelmi kiadás, a fejlesztési hozzájárulás és a külügyi szolgálat fejlesztései (a szakapparátus bővítésére és felkészítésére fordított források) is beletartoznának. Az FDP átvette ezt a megközelítést.

pai védelempolitika megerősítésével csábították ebbe az irányba (mivel nem NATO, kevésbé „katonai” a hangsúly, a párt támogatta); a külügyminisztériumot pedig azzal állították maguk mellé, hogy a védelmi együttműködés erősítését az európai integráció eszközeként jelenítették meg. A lehetséges „Jamaica”-koalícióban a CDU–CSU és az FPD a védelempolitikával, a védelmi kiadások növelésével és a nemzetközi szerepvállalással kapcsolatban mindig is szkeptikus, a fegyverexporttal szemben pedig kifejezetten elutasító Zöldeket az EU-n belüli védelmi ipari együttműködés előnyeivel igyekeznek maguk mellé állítani. A többnemzeti beszerzési projektek mellett szóló érv, hogy ez lehetővé teszi az európai tagállamok számára a lisszaboni szerződés 346. cikke nyomán fennmaradt nemzeti protekcionizmus megkerülését, mert a források elérése és felhasználása érdekeltté teszi a feleket az együttműködésben.

Emellett a Védelmi Minisztérium pragmatikusan igyekszik a szövetségi védelmi tervezési folyamatokat is úgy alakítani, hogy a NATO képességfejlesztési és tervezési folyamatait (*NATO Defense Planning Process*) az EU-ban is átvegyék, végre kialakítva az egységes és átlátható tervezési rendszert. Ezt igyekezett támogatni politikai téren az „európai védelem” ügyének kiemelése az európai NATO- és EU-tagállamok napirendjén és az Állandó Strukturált Együttműködés (PESCO) beemelése a politikai mainstreambe. Utóbbival kifejezett céljuk, hogy az elvont koncepció társadalmi valósággá váljon – ezt pedig 2018 tavaszán a gyakorlatban is tesztelni kívánják.³⁶ Az együttműködés szimbóluma mellett a pragmatikus, működőképes megoldások tehetik a többnemzeti védelmi együttműködést „eladhatóvá”, ennek megfelelően a NATO-ban meghirdetett Keretnemzet Koncepciót (FNC) kisebb volumenű, két- és háromoldalú megállapodásokkal igyekeznek tartalommal megtölteni (lásd a német–norvég, a német–cseh és a német–román együttműködéseket).

Mindezt a német stratégiadokumentumok új generációja támasztja alá: a 2016-os *Védelempolitikai irányelvek* nyomán 2017 nyarán elkészült a Bundeswehr 2013-as koncepcióját „kiigazító”, a haderőfejlesztési irányokat immár 2036-ig meghatározó, új *Bundeswehr Koncepció*.³⁷ A 2013–2017-es ciklus alatt megkezdett folyamatok – különösképpen a képességfejlesztés és beszerzés – sikere jelentős mértékben függ attól, hogy von der Leyen miniszter asszony (CDU) feltételezett pozícióban maradása mellett Katrin Suder marad-e a védelmi beszerzésekért felelős államtitkár, és folytathatja-e a minisztérium, a Bundeswehr és a védelmi ipari szereplők között a 2014 óta már háromszor átalakított beszerzési folyamatok kiigazítását.

³⁶ E téren a 2017. december 14–15-i Európai Tanács-ülés külügyi napirendje szolgáltathat konkrétumokat.

³⁷ Maga a dokumentum nem nyilvános, azonban a képességfejlesztés főbb irányairól Erhard Bühler altábornagy, a Védelmi Minisztérium védelmi tervezési igazgatója két cikkben számolt be még 2017 márciusában és áprilisában. Ezekben nagy vonalakban jelezte, hogy 2023-ig, 2027-ig és 2032-ig három fázisban miként kívánják fejleszteni a Bundeswehr képességeit. Így például a szárazföldi erők 3 hadosztállyal, egyenként 8-10 dandárral állnak majd fel; a légierőnek napi 350 felderítő és harci repülést kell tudnia végrehajtani; a haditengerészetnél pedig legalább 15 hadihajóegységnek kell egyidejűleg harckésznek lennie. Forrás: Erhard BÜHLER: Aktuelle Planung in der Bundeswehr: Anspruch und Ambition, [online], 2017. 03. 16. Forrás: Dbwv.de [2017. 11. 02.] és Bundeswehr-Pläne: Heer soll drei volle Divisionen bekommen, [online], 2017. 04. 19. Forrás: Dbwv.de [2017. 11. 02.].

A Visegrádi Négyek

A konzultációkon nyilatkozó német szakértők egyetértettek abban, hogy a német külpolitika nem tekinti egységes blokknak a visegrádi országokat. Ennek a legfontosabb oka a közös visegrádi álláspont hiánya a legtöbb kérdés kapcsán – és bár az európai menekültpolitika kapcsán azonosítható a közös fellépés, az alapvető stratégiai érdekek terén olyan gyakorlati különbségeket látnak, amelyek miatt a nemzeti érdekek mentén folytatott politizálást tartják reálisnak, amit csak ad hoc koalícióként fog össze a V4-keret. (Emellett a német érdek is az, hogy bilaterális alapon tárgyaljanak az országokkal, hatékonyabban érvényesítve a német gazdasági és politikai túlsúlyt.) Lengyelországot és Magyarországot két erős támogatottságú kormánnyal rendelkező országnak látják, amelyek azonban nem hajlandók együttműködni; míg Csehország és Szlovákia eddig nyitottabbnak mutatkozott az együttműködésre, de kiszámíthatatlanabb, mert a kormányzat politikai stabilitása gyengébb.

A bilaterális kapcsolatokat értékelve a szakértők közt abban is egyetértés mutatkozott, hogy Berlin és Varsó kapcsolata a lengyel Jog és Igazságosság (PiS) kormány 2015-ös megválasztása óta fokozatosan romlott, és jelenleg kifejezetten rossznak mondható. E probléma gyökerét elsősorban az adja, hogy Jarosław Kaczyński személyes nézetei Németországgal kapcsolatban negatívak, és általános bizalmatlanságot szültek. Ráadásul Lengyelországban a német kapcsolatok a belpolitikai diskurzust is jelentősen befolyásolják, köszönhetően a Varsó részéről a közelmúltban kinyilvánított második világháborús jóvátétel-fizetési követelménynek, amelytől azonban Berlin és a német társadalom teljes mértékben elzárkózik. Technikai szempontból a német–lengyel döntéshozók közti kapcsolatok fenntartását tovább nehezíti, hogy a kormánypártok tagjai az Európai Parlamenten belül is más frakciókban ülnek, ami nem segíti elő a személyes kommunikációt. Ezzel együtt azonban a szakértők abban is egyetértettek, hogy a német–lengyel kapcsolatok előbb vagy utóbb stabilizálódni fognak, köszönhetően annak, hogy Lengyelország méretéből adódóan a kölcsönös gazdasági érdekek ezt megkövetelik. A német–lengyel kapcsolatok politikai napirendjén aktuálisan semmilyen pozitív vagy racionális ügy nem szerepel, a korábban ígéretesen induló ügyek (védelmi együttműködés) fejlődése is megakadt, így a legnagyobb problémát jelenleg az a fajta „légüres tér” jelenti, amelyben a felek jelenleg nem is akarnak együttműködni.

Bár a német–magyar viszony szintén terhelve van bizonyos témák kapcsán, a két fél közti kapcsolatokat segíti a pragmatikus kommunikáció és a közös EP-frakció megléte. Szakértői szinten problémaként merült fel a bilaterális kapcsolatokkal foglalkozó magyarországi elemzői-kutatói szféra szűk kerete, ami korlátozza a szakmai szintű kapcsolatok fejlődését és a javaslatok alternatív csatornákon történő eljuttatását. 2017-ben például nem rendezik meg a szokásos éves „német–magyar fórumot” sem (amelyet idén a német fél rendezett volna).

A Visegrádi Négyeken belül jelenleg a cseh–német, illetve a szlovák–német viszonyt látják a legstabilabbnak. Előbbi kapcsán a bilaterális kapcsolatoknak új irányt adhat, ha

Andrej Babišnak sikerül kormányt alakítania Prágában.³⁸ A szakértők Babiš-t tranzakcionista és pragmatikus politikusnak tekintik. Így például míg a migrációs politika kapcsán továbbra is eltérő marad a német és a cseh álláspont, addig azt várják, hogy a kevésbé átpolitizált – és Babiš által kevésbé ismert, neki kevésbé fontos – védelmi területen (például a PESCO kapcsán) akár fokozni is lehet majd az együttműködést a két fél között.

A térséggel kapcsolatban érdeklődéssel fordulnak a lengyel úgynevezett „Három tenger” kezdeményezés felé, amely a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger közötti közép-európai térség államait tömörítené elsősorban az infrastrukturális és energetikai együttműködés elmélyítése érdekében. Bár a kezdeményezésnek jelenleg védelempolitikai dimenziója nincs, Oroszországgal kapcsolatban az orosz geopolitikai érdekek kelet-közép-európai feltartóztatása, ellensúlyozása kapcsán is hivatkoznak a még csak kezdetleges keretben létező tömörülésre.

Német–orosz kapcsolatok

Miután Németország 2012-ben az orosz elnökválasztást övező választási csalás nyomán is igyekezett még közvetítőként és Oroszország partnereként fellépni a nyugati államokkal romló orosz kapcsolatokban, a német–orosz viszonyban a Krím 2014-es illegális annexiója és a kelet-ukrajnai szeparatizmus katonai támogatása nyomán valóban törés állt be. Ezt mind a német bel- és külpolitikában, mind szűkebb értelemben a védelempolitikában (lásd fent) érezhető következményekkel járt. Németország a minszki megállapodások „brókerként” igyekezett a legközvetlenebb módon befolyásolni az eseményeket és helyreállítani a stabilitást; egyrészt az Oroszországgal folytatott párbeszéd fenntartása mellett érvelve, másrészt az orosz hatalmi ambíciókat ellensúlyozni képes tényezők (koherens EU-fellépés, a NATO elrettentő, védelmi és reagálóképessége) megerősítése révén az európai tárgyalási pozíciókat javítva.

Egy külpolitikai szakértő véleménye szerint az Oroszországgal szembeni szankciók között jelentenek az európai államok kezében, nem pedig politikát, és elsődleges céljuk nem a gazdasági károkozás Oroszországnak – korlátozott „eredményességük” is ismert –, hanem az európai államok egységének demonstrálása és az egyes államok különutas alkuiinak megakadályozása. Ez bizonyos mozgásteret biztosít azoknak a nagyobb államoknak, amelyeknek fajsúlyos Oroszország-politikája van és tárgyalóképesek Moszkvával szemben.

Ma a német pártok közül az oroszokkal szimpatizálók (*Russlandversteher*) a politikai paletta mindkét oldalán megtalálhatók, a választási eredményeket látva azonban a balol-

³⁸ A 2017. október 21-én rendezett cseh választásokon a győztes ANO a szavazatok mindössze 29,64%-át szerezte meg, így egyértelműen koalíciós partnerekre lenne szüksége a többségi kormányzáshoz. A második ODS (Polgári Demokratikus Párt) 11,32%-ot, a harmadik Pirates (Cseh Kalózpárt) 10,79%-ot, a negyedik SPD (Szabadság és Közvetlen Demokrácia) 10,64%-ot, az ötödik KSCM (Cseh- és Morvaország Kommunista Pártja) 7,76%-ot, a hatodik CSSD (Cseh Szociáldemokrata Párt) 7,27%-ot szerzett. További három párt (KDU-CSL – Keresztény és Demokratikus Unió – Csehszlovák Néppárt; TOP 09 – Tradíció, Felelősség, Prosperitás; STAN – Polgármesterek és Függetlenek) ért el 5-6% közti eredményt, így ők szintén bejutottak a cseh törvényhozásba. Forrás: Tim HAUGHTON – Vlastimil HAVLIK – Kevin DEEGAN-KRAUSE: Czech elections have become really volatile. This year was no exception, [online], 2017. 10. 24. Forrás: Washingtonpost.com [2017. 11. 15.]. Az ANO-val történő együttműködést azonban mindezidáig az összes párt kizárta a lehetőségek közül, így várhatóan Babiš kisebbségi kormányzásra kényszerül majd. Forrás: Jan LOPATKA: Czech election winner Babis warms to minority government, [online], 2017. 10. 27. Forrás: Reuters.com [2017. 11. 15.].

dali Die Linke csak öt új képviselői helyet szerzett, míg az SPD negyvenet veszített; új szereplőként pedig az AfD jelent meg 94 mandátummal (a 709-ből). Amennyiben a lehetséges „Jamaica”-koalícióban nem lesz nyíltan Moszkvával szimpatizáló párt, az elemzők azt várják, hogy az oroszokkal szimpatizálók átcsoportosulnak, és élesebb, hangosabb kritikát fognak gyakorolni a kormánnyal szemben. A CDU a szankciók fenntartása mellett foglalt állást választási programjában, feloldásukat a minszki megállapodás teljesítéséhez köti, a közös CDU–CSU választási program viszont nem bocsátkozott részletekbe a kérdést illetően. A CSU saját programjában³⁹ ehhez képest a szankciók „rugalmas leépítését” is kilátásba helyezte – ugyancsak a minszki feltételek teljesítése esetén. A Zöldek és az FDP is a szankciók fenntartása mellett foglaltak állást, utóbbi egészen a Krím jogtalan megszállásának megszüntetéséig és a kelet-ukrajnai konfliktus beszüntetéséig, ami után visszatérhetnének a párbeszéd által elmélyítendő partnerkapcsolathoz.

Német–török kapcsolatok

A két ország kapcsolata gazdasági, politikai és védelempolitikai téren is számos kérdésben stratégiai jelentőséggel bír, melyet az elmúlt másfél évben mélyülő konfliktusok terheltek.⁴⁰ A CDU–CSU és személyesen Angela Merkel az EU–török migrációs megállapodás kérdésében erősen függ Ankarától, amit pénzügyi ellentételezéssel és a török jogállamiság sérülése miatti politikai kritikák ellenére a gazdasági kapcsolatok stabilan tartásával ellensúlyoz. Ezzel együtt védelempolitikai téren már mély törés jelentkezett, ugyanis a politikai konfliktus miatt a német légierő egységeit áttelepítették az incirliki légibázisról Jordániába.

A lehetséges koalíciós partnerek közül az FDP nélkülözhetetlen partnerként tekint Törökországra, azonban a bilaterális kapcsolatokat új alapokra helyezné, míg a Zöldek a demokrácia és emberi jogok melletti elköteleződés jeleként a vízumkötelezettség megszüntetését és a török politikai menekültek befogadását javasolja az EU-ba. Ha a Zöldek képviselőjében Cem Özdemir, Erdoğan elnök heves kritikusa lesz a német külügyminiszter, a vitás kérdések könnyen elmergesedhetnek, csökkentve a felek együttműködési hajlandóságát. Éppen e kockázat és Özdemir személyes véleményének ismeretében a koalíciós tárgyalások alatt felmerült egy olyan alku lehetősége,⁴¹ amely a környezeti mellett a gazdasági portfólió felé orientálná a Zöldeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bundestagswahl 2017 – Ergebnisse, [online], 2017. 10. 28. Forrás: Bundeswahlleiter.de [2017. 11. 01.]

Bundeswehr-Pläne: Heer soll drei volle Divisionen bekommen, [online], 2017. 04. 19. Forrás: Dbwv.de [2017. 11. 02.]

³⁹ Tekintettel a 2018-as tartományi választásokra a CSU fő politikai bázisán, Bajorországban a párt az országos parlamenti választásokra a közös CDU–CSU-program mellett saját programot is kidolgozott („Bayernplan”), amelyben egyes kérdésekben más hangsúlyokkal határozta meg céljait, mind a CDU, hogy ezáltal is szemléltesse politikai önállóságát.

⁴⁰ Ezek tartalmát és bővebb háttérét lásd: EGERESI Zoltán: Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után, *SVKK Elemzések*, 2017/24. [online], 2017. Forrás: Svkk.uni-nke.hu [2017. 11. 15.].

⁴¹ Florian REITER: Nach Erdogan-Ausraster: Wofür Üzdemir seinen Aussenminister-Traum opfern könnte, [online], 2017. 11. 04. Forrás: Focus.de [2017. 11. 14.].

- BÜHLER, Erhard: Aktuelle Planung in der Bundeswehr: Anspruch und Ambition, [online], 2017. 03. 16. Forrás: Dbwv.de [2017. 11. 02.]
- CSIKI Tamás: A német védelempolitika régi-új alapjai és felépítménye, *Nemzet és Biztonság*, 5. évf., 2012/3, 49–70. o.
- CSIKI Tamás: Miért marad továbbra is visszafogott a német védelempolitika?, *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 97–110. o.
- DELCKER, Janosch: Where German parties stand on Europe, [online], 2017. 08. 28. Forrás: Politico.eu [2017. 11. 10.]
- Denken wir Neu. Das Programm der Freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: „Schauen wir nicht länger zu“, [online], 2017. Forrás: Fdp.de [2017. 11. 05.]
- Die Zukunft, für die wir kämpfen! Die Linke, [online], 2017. Forrás: Die-linke.de [2017. 11. 05.]
- EGERESI Zoltán: Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után, *SVKK Elemzések*, 2017/24, [online], 2017. Forrás: Svkk.uni-nke.hu [2017. 11. 15.]
- REITER, Florian: Nach Erdogan-Ausraster: Wofür Üzdemir seinen Aussenminister-Traum opfern könnte, [online], 2017. 11. 04. Forrás: Focus.de [2017. 11. 14.]
- Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021, [online], 2017. Forrás: Cdu.de [2017. 11. 10.]
- German federal budget surplus could reach 14 billion euros, [online], 2017. 10. 28. Forrás: Reuters.com [2017. 11. 01.]
- HAUGHTON, Tim – HAVLIK, Vlastimil – DEEGAN-KRAUSE, Kevin: Czech elections have become really volatile. This year was no exception, [online], 2017. 10. 24. Forrás: Washingtonpost.com [2017. 11. 15.]
- HETTYEY András: Különutas kezdeményezések: fordulat a német védelempolitikában? *Nemzet és Biztonság*, 8. évf., 2015/1, 46–64. o.
- Initiative pour l'Europe – Discours d'Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie, démocratique, [online], 2017. 09. 28. Forrás: Elysee.fr [2017. 11. 20.]
- KÜHNE, Steffen – SCHNUCK, Oliver – SCHÖFFEL, Robert: Der Computer sagt: Jamaika, [online], Forrás: Web.br.de [2017. 11. 15.]
- LOPATKA, Jan: Czech election winner Babis warms to minority government, [online], 2017. 10. 27. Forrás: Reuters.com [2017. 11. 15.]
- MEIRITZ, Annett: Alle gleich? Eben nicht!, [online], 2017. 09. 13. Forrás: Spiegel.de [2017. 11. 10.]
- Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017, [online], 2017. Forrás: Afd.de [2017. 11. 10.]
- Was die Parteien für die Eurozone planen, [online], 2017. 08. 29. Forrás: Tagesschau.de [2017. 11. 10.]
- WERKHÄUSER, Nina: German coalition hopefuls discuss defence, [online], 2017. 11. 02. Forrás: Dw.com [2017. 11. 10.]
- Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland, [online], 2017. Forrás: Spd.de [2017. 11. 07.]
- Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017, [online], 2017. Forrás: Gruene.de [2017. 11. 05.]